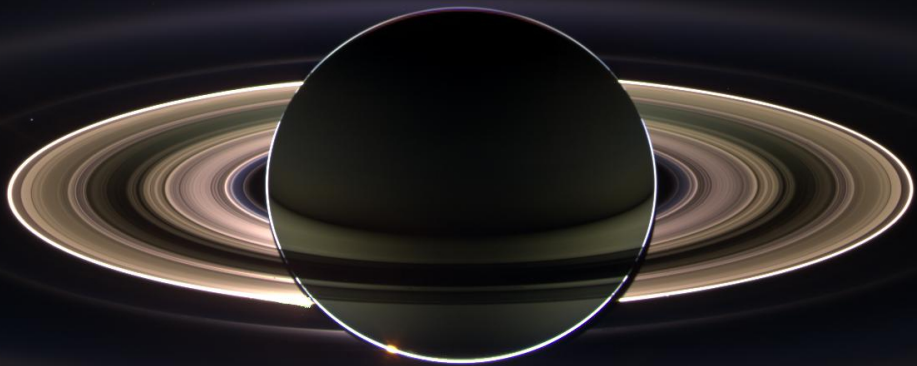

Astrofysikkens gullalder

Jan Myrheim

Institutt for fysikk
NTNU

17. januar 2008

Avanserte bakketeleskop

Teoretisk grense for vinkeloppløsningen til et teleskop er

$$\text{vinkeloppløsning i radianer} = \frac{\text{bølgelengde av lyset}}{\text{diameter av lysåpningen}}$$

Med synlig lys betyr det 1 buesekund for 10 cm lysåpning.

For et større teleskop på bakken begrenses oppløsningen av turbulens i atmosfæren.

Adaptiv optikk er en teknikk for å oppheve denne begrensningen.

Hovedspeilet korrigeres kontinuerlig så en ledestjerne avbildes skarpt.

En laserstråle kan fungere som kunstig ledestjerne.

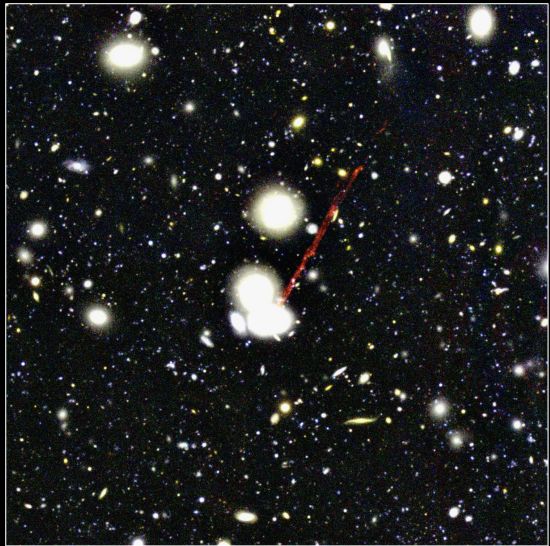
Avanserte bakketeslekosk

- Keck (1993–). To 10 m teleskop på Hawaii.
- Hobby–Eberly (1999–). 9,2 m teleskop, lavkostprosjekt.
- SALT (2005–). 10 m, Sør-Afrikansk, kopi av Hobby–Eberly.
- Subaru (Sjustjernen) (1999–). Japansk 8,2 m teleskop på Hawaii.
- ESO VLT (1999–). European Southern Observatory Very Large Telescope i Chile. Fire 8,2 m og fire 1,8 m teleskop som kan operere hver for seg eller sammen.
- LBT (2005–). Large Binocular Telescope. To 8,4 m teleskop.
- GTC (2007–). 10,4 m teleskop på Kanariøyene.

En tråd av gass
fra galaksen
D100

En galaksehopp i
avstand
300 millioner
lysår
i stjernebildet
Berenices Hår

Subaruteleskopet

D100 and its filament of ionized hydrogen gas

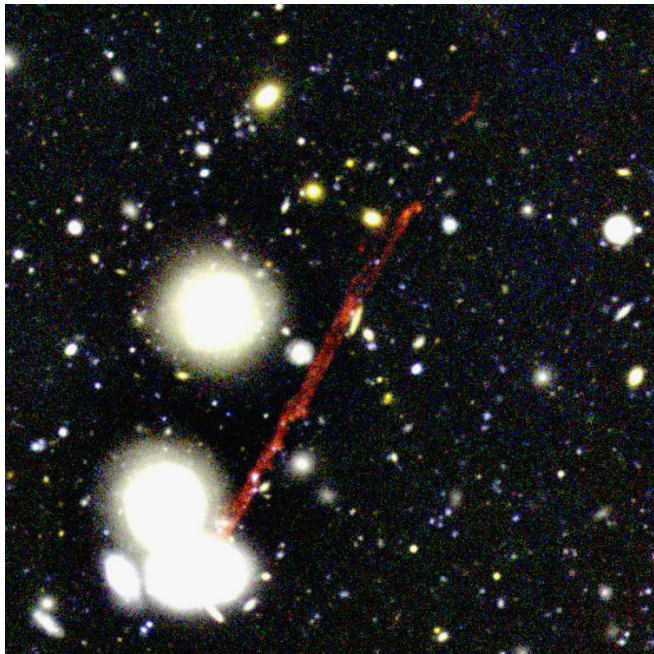
Subaru Telescope, National Astronomical Observatory of Japan

Copyright © 2007 National Astronomical Observatory of Japan. All rights reserved.

Suprime-Cam (H α , R, B)

March 5, 2007

Tråden er
200 000 lysår
lang og
6 000 lysår
tykk

Radioastronomi

Karl Jansky og Grote Reber var pionerer i 1930-årene.
Noen oppdagelser:

- Rotasjonsperioden til Merkur er 59 døgn, $2/3$ av omløpsperioden på 88 døgn (1965).
- Venus kartlagt med radar.
- Den kosmiske mikrobølgestrålingen (1965).
- Kvasarer: massive svarte hull i sentrum av galakser (?) (~ 1960).
- Radiogalakser, mindre ekstreme enn kvasarer.
- Pulsarer: nøytronstjerner (1967).
Dobbelpulsarer, millisekundpulsarer, sekundpulsarer
- De første planetene utenfor solsystemet, i bane rundt en pulsar (1992).

Astronomiske radiosignaler kan i mange tilfeller forklares som *synkrotronstråling* fra elektroner som beveger seg fort i et magnetfelt.

Radioastronomi

$$\text{vinkeloppløsning} = \frac{\text{bølgelengde}}{\text{diameter}}$$

Typisk bølgelengde: 21 cm stråling fra nøytralt hydrogen,
40 000 ganger bølgelengden til synlig lys.

Typisk diameter:

- 305 m for antennen i Arecibo i Puerto Rico, i drift fra 1963.
Ikke parabolisk, men sfærisk.
- 36 km for VLA (Very Large Array i New Mexico, USA, fra 1980).
27 parabolantenner, hver 25 m i diameter.
- 9 000 km med VLBA (Very Long Baseline Array: flere radioteleskop
fra Hawaii til østkysten av USA, fra 1993).

Bølgelengde 5 mm og diameter 10 000 km gir 0,000 01''. Slå den!

Avbøyningen i gravitasjonsfeltet fra Sola, 90° fra Sola,
er 200 ganger så stor.

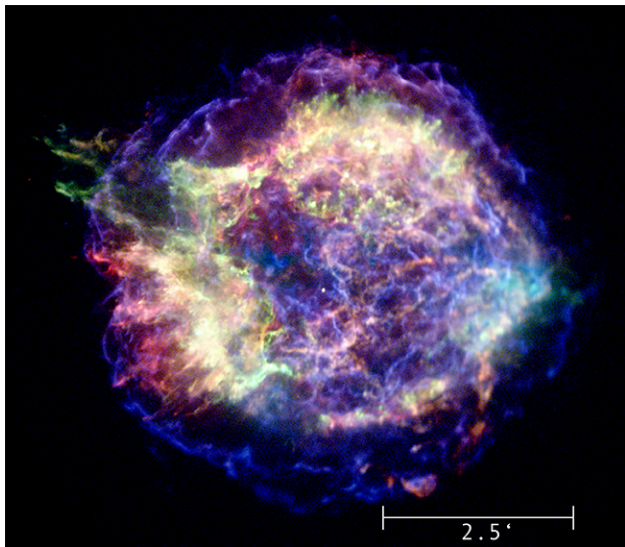

Cassiopeia A,
røntgenstråling.

Fargekode:
3 bølgelengder.

1 million
sekunder
eksponering
med
Chandra-
teleskopet,
2004.

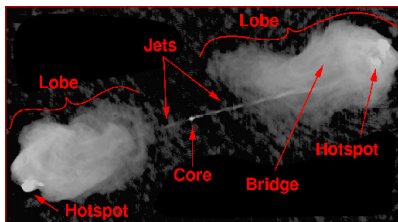

Titusener radioaktive drager

Mer enn 99 000 av de sterkeste 100 000 radiokildene på himmelen er av typen DRAGN:

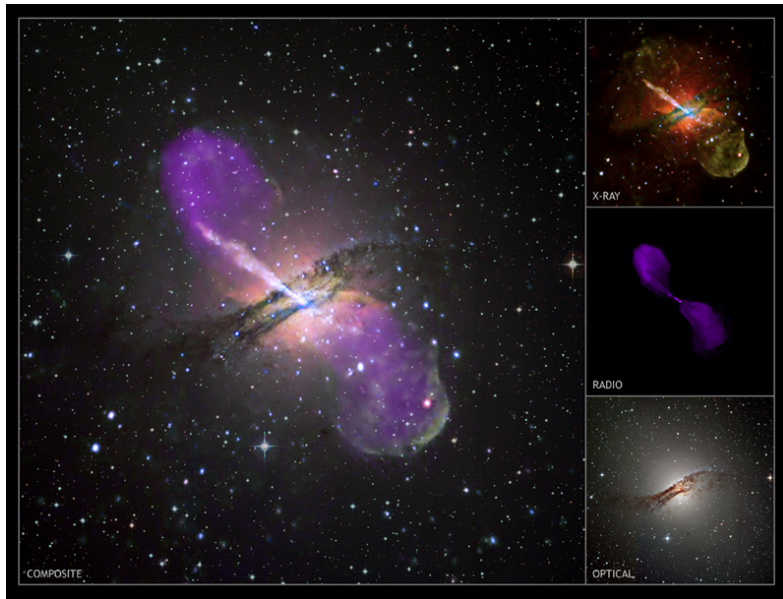
Double Radiosource Associated with Galactic Nucleus.

Her Cygnus A, den tredje sterkeste radiokilden på himmelen:

Avstand 700 millioner lysår – den nærmeste kvasaren.

En typisk DRAGN gjør lite av seg, unntatt i radiobølgeområdet.

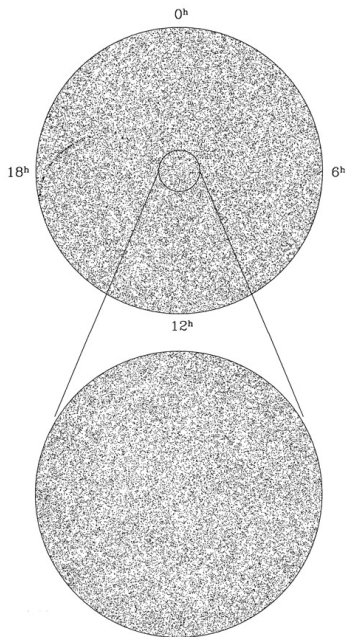
Centaurus A, NGC 5128, den nærmeste radiogalaksen, avstand 15 millioner lysår. Her i røntgen, radio og synlig lys.

Øverst: de 40 000 sterkeste radiokilder på nordhimmelen.

Nederst: like mange radiokilder innenfor 15° fra nordpolen.

To klare konklusjoner:

- 1) De er langt utenfor Melkeveien.
- 2) Universet er homogent på så stor skala.

Romteleskop

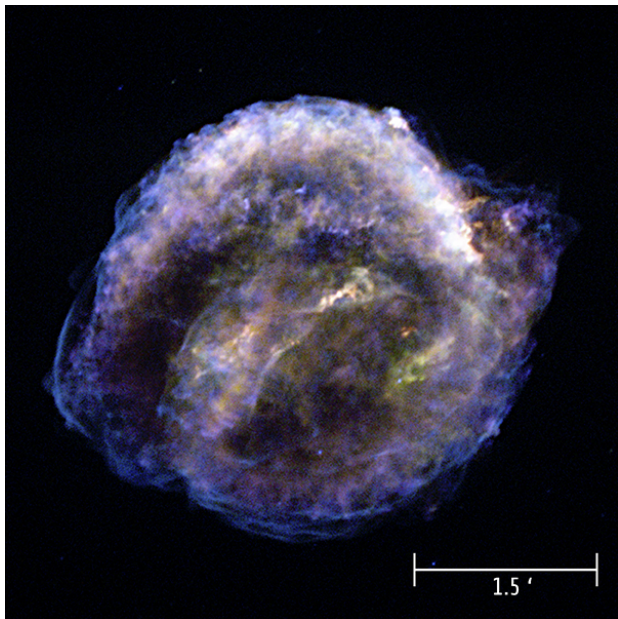
- Hipparcos (1989–93). Målte avstander (parallakser) til stjerner.
- Hubble (1990–). 2,4 m diameter speil.
- Spitzer (2003–). Infrarødt lys. 85 cm teleskop.
- COROT (2007–). Småplanetsøk, stjerneseismologi.
- James Webb romteleskop (2013–). 6,5 m speil.

Romteleskop II

- Røntgenteleskop
  - Uhuru (1970–73).
  - Rosat (1990–99).
  - BeppoSAX (1996–2003).
  - Chandra (1999–).
  - XMM Newton (1999–).
- Gammateleskop
  - Compton (1991–2000).
  - INTEGRAL (2002–2012). Studerer gammaglimt.
  - SWIFT (2004–). Studerer gammaglimt.
  - GLAST (2008–).

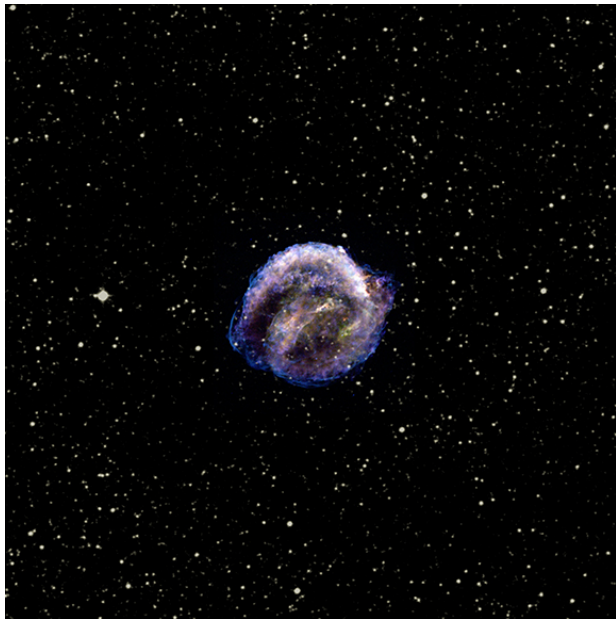
Levning
etter
Keplers
supernova,
1604.

Chandra-
teleskopet,
2006.

Keplers
supernovarest.

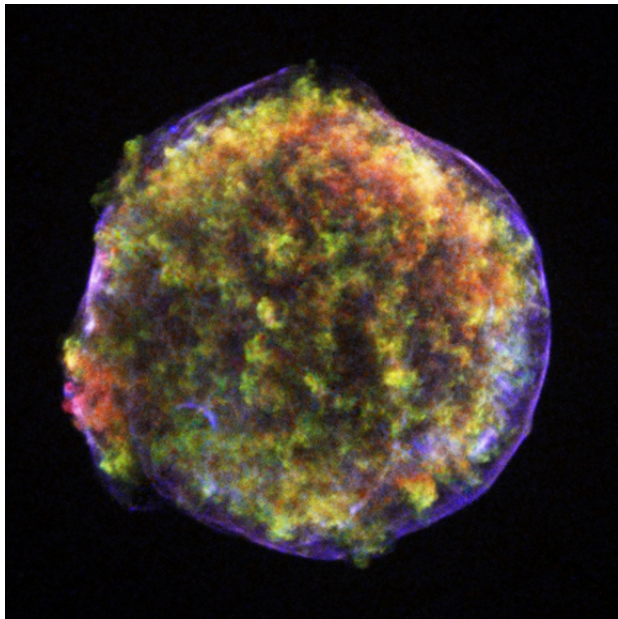
Røntgen og
synlig lys.

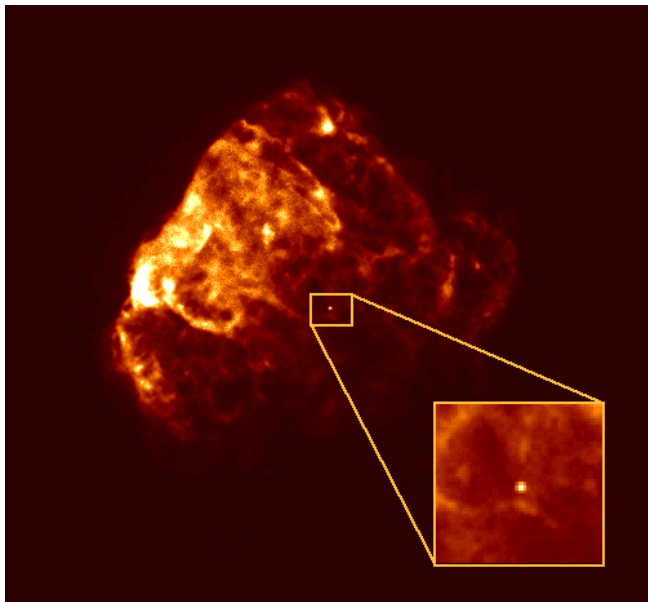
Levning
etter
Tycho Brahes
supernova,
1572.

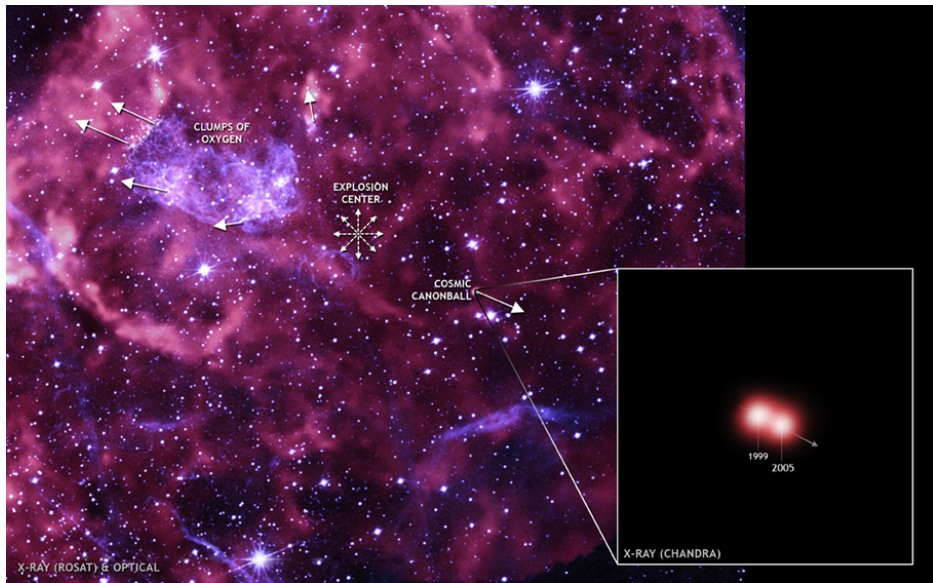
Chandra-
teleskopet,
2006.

Puppis A,
supernovarest
fra 1380.

Rosat, 1994.

Puppis A. Rosat og Chandra.

Romteleskop for mikrobølger

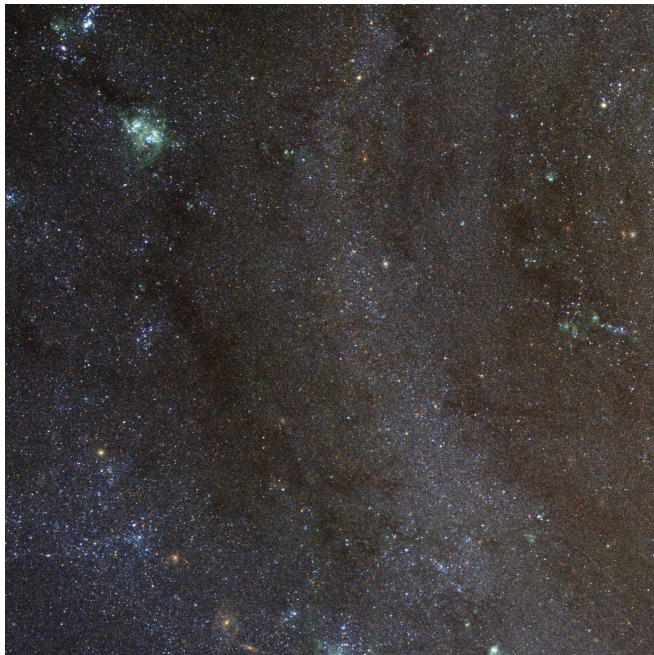
- RELIKT 1 (1983). Sovjetisk satellitt, målte den kosmiske bakgrunnstrålingen.
- COBE (1989–93). COsmic Background Explorer. Fant anisotropi på 10^{-5} i den kosmiske bakgrunnstrålingen. Belønnet med Nobel-prisen 2006.
- WMAP (2001–09). Wilkinson Microwave Anisotropy Probe. Måler bakgrunnstrålingen med nøyaktighet 10^{-6} og vinkelopløsning 0,3 grader. Måler også polarisasjon.
- Planck (2008–).

Konklusjoner fra WMAP

- Universet er $13,7 \pm 0,2$ milliarder år gammelt
- Og består av
  - 4% ordinær materie (som vi er laget av)
  - 22% mørk materie av helt ukjent type
  - 74% mørk energi, av enda mer ukjent type, som akselererer ekspansjonen av Universet

Utsnitt av M81

Sentrum av
M51

Avstand 37
millioner lysår

Ved siden av
M51

M51 med supernova 2005cs. Jon Christensen (Arizona), 1/7 2005.

Galaksehopen
ZwCl0024+1652

Avstand
5 milliarder
lysår

Gravitasjonslinse
som avbilder
fjernere galakser

Hubbleteleskopet

Galaksehopen
ZwCl0024+1652

Beregnet
fordeling av
mørk materie,
vist i blått.

Hoags objekt

Avstand
600 millioner
lysår

En ringgalakse
og en til lenger
borte

Hubbleteleskopet

Hubble Ultra Deep Field

1/10
månediameter

1 million
sekunder
eksponering

10 000 galakser

Hubble Ultra Deep Field

Utsnitt

